

9

Біда впала на голову отця Харитона несподівано. Отець Харитін вже постарівся, посивів і почав слабувати. Він став блідий та худий од клопоту, од важких довгих постів, що їх старі батюшки держали сливе аскетично. Перші його дочки повмирили, а менші поросли й вже трохи засиділись в паннах. Отець Харитін все кахикав, кородивсь на живіт і жалівся на кольки в боках і в грудях, — та й лічився орданською водою й херувимським ладаном: це були одні в його ліки.

Раз літом пройшла чутка, що по парафіях буде їздити архієрей, вікарій митрополита. Протопоп прислав отцю Харитонові архієрейський маршрут. В маршруті стояла й Вільшаниця.

— Ой боже мій! Ой господи! От тепереньки протопоп підставить мені стільчика! — говорив отець Харитін, бідкаючись. — Кажуть, архієрей опришкуватий і не любить старих батюшок.

— Чого ти бідкаєшся! Чи то ж ми зроду не бачили архієреїв? — говорила Онися Степанівна. — Як приїде, то й поїде.

— А як він мене пережене на малу парафію, а в Вільшаницю посадить молодого, вченого, — сказав отець Харитін.

— Нехай передніше мене зсадить з парафії, та тоді садовить кого іншого. А мене зсадить не легенько, — сказала Онися.

— Архієрей їде! Архієрей вже в Богуславі! В Богуславі буде снідати, а в Вільшаниці обідати! Готуйтесь, панотче Харитоне! Готуйте великий обід та вина, Онисіє Степанівно, для півчих, панотців та погоничів! — такі звістки передавали благочинні, панотці, станові, скачучи на конях в Богуслав, завозили дяки й диякони, викликані протопопом в Богуслав.

— Ой боже мій! Ой що ж нам робити! З ким порадитись? Де тих дорогих вин достати? — бідкався отець Харитін, ходячи по хаті та кахикаючи.

— Іди лиш до церкви та поприбирай, а я заходжусь обід варити. Та пошли до титаря, щоб достав риби та поїхав в Богуслав за вином: не питиме ж архієрей нашої варенухи, — говорила Онися Степанівна.

Прибігла титарка; поприбігали молодичі з усього кутка. В пекарні закипіла робота. На городі розклали багаття й приставили здорові горшки. Молодиці поназносили силу яєць, сиру, сметани, курей та поросят. На подвір'ї піднявся шум та гвалт. Обід готували на півсотні ротів: півчих, дияконів, поліцейських, благочинних, панотців, ще й погоничів. Пан і собі звелів зготувать обід на кожний випадок.

На дзвіниці поставили чоловіків виглядять й веліли дзвонити в усі дзвони, як тільки на богуславському шляху з'явиться архієрейський поїзд. Два верховці були задля того ж поставлені на шляху за селом.

Опівдні на шляху піднялась здорова курява, й з'явилися три здорові вози. Чоловіки вдарили в дзвони. Здоровий дзвін був розбитий й гунав, неначе хто лупив молотком в розбитий чавун. Отець Харитін надів ризи й вийшов з причтом за браму в цвинтарі. Дзвони бренчали. Народ збігався до церкви й залив цвинтар, бо ще ніколи не бачив архієрея в Вільшаниці, одколи стояла Вільшаниця. Всі ждали. Отець Харитін ізнемігся од ждання й зблід. З дзвіниці крикнули, що три здорові повозки, які спускаються з горба на греблю, — то були три жидівські прездорові балагули з жидами.

Дзвони замовкли. Народ засміявся. Отець Харитін, блідий як смерть, вернувся в церкву.

Через дві години знов з дзвіниці нагляділи здоровий поїзд. Знов задзвонили в дзвони. Народу зібралось ще більше. Отець Харитін знов вийшов з хрестом за браму. З-за гори виїжджали вози за возами. Поперед усіх катав на конях благочинний, за благочинним протопоп, за протопопом справник, за справником становий, а там далі три вози з півчими, один з дияконами, один з

протодияконом та з конторщиком. На кінці всього поїзду з'явилась блискуча карета, запряжена дванадцятьма мужичими шкапами. За каретою тягся довгий поїзд з панотцями, що проводжували владику далі по тракту. Поїзд заставив увесь шлях коло церкви, зайняв вигон коло цвинтаря. Карета стала коло брами. Протопоп з благочинним підбігли до карети, одчинили дверці й вхопили попід руки архієрея. Архієрей, ще не старий, здоровий, огрядний, широкий в плечах та рум'яний на виду, вийшов з карети. На йому лисніла проти сонця шовкова фіолетова ряса, а на грудях блищала панагія та зізда. Протопоп щось сказав тихо архієреєві, скоса поглядаючи на отця Харитона. Отець Харитін як глянув на владику, та й перелякався, затрусився й стояв на одному місці, наче скам'янів.

— Що ж ти не підйдеш до мене з хрестом? Ти п'яний чи тверезий? — сказав голосно архієрей, так що ближчі парафіяни чули.

Отець Харитін перелякався на смерть. В його ноги затрусилась, і він все стояв в брамі.

— Та підійди ж з хрестом! Чи ти недужий, чи п'яний? Благочинний, візьми в його хрест та піднеси мені, — сказав архієрей.

— Ні! Я чогось нездужаю, — обізвався о. Харитін.

Благочинний взяв од отця Харитона хреста й підніс архієреєві. Архієрей поцілував хрест і пішов у церкву. Дяки заспівали "Достойно єсть", — до їх пристав архієрейський хор. Дзвони дзеленькали, а великий дзвін хрипів, неначе стара розбита сковорода.

— Чом ти не купиш нового дзвона? Чуєш, як стукає твій дзвін, неначе розбитий казан, — сказав архієрей до отця Харитона.

— Я... в... ваше преосвященство!.. Хлопці на великдень на radoшах так дзеленькали, що дзвін трохи луснув, — сказав отець Харитін.

— Що він каже? — спитав архієрей в благочинного. Благочинний переложив слова отця Харитона по-руській.

— Ти не дбаш за дім божий. В тебе дзвони порозбивані, церква стара, антимінс старий, все старе, — казав сердито в олтарі архієрей на всю церкву. — В тебе все старе й нечисте. А то що? — Архієрей показав пальцем на жертівник, де золотий промінь сонця видав кілька порошин.

— Дурак, старий простець, неуч! — заgrimів архієрей на всю церкву.

В отця Харитона в душі похололо.

— Чи чуєш, бра, як архієрей попа лас! — гомоніли нишком люди в церкві.

— А може, то він так чудно богу молиться, — обзивались декотрі чоловіки.

— В тебе книги несправні. Ти не вмєш писати книжок. Де ти вчився? — спитав архієрей.

— Я вчився дома в батька, — ледве насмілюся промовити отець Харитін, — а на священика мене екзаменував духовник в Лаврі.

— Знаю я ваші екзамени. Попереводять вас, старих, на малі парафії, — суворо сказав архієрей.

— Мене вільшаницька громада обібрала на парафію, — тихо обізвався отець Харитін, пригадуючи слова Онисі.

— Що він каже? — спитав архієрей в благочинного, не розуміючи по-українській.

Благочинний переложив слова отця Харитона по-руській. Архієрей спанхнув, аж почервонів.

— Яка там громада! Яке має право громада настановляти вас! Я вам покажу громаду, ви, старі п'яниці, дурні, неучі! Ми вас перечистимо!

З олтаря на шановну громаду так і сипались слова: "дурак", "болван", "неуч", "п'яниця". Молодиці думали, що то архієрей якось по-своєму молиться богу, і почали бити поклони. Чоловіки гомоніли: "Чи ти ба, як архієрей лається в олтарі?"

— Благочинний, зніми з його ризи й рясу! — сказав сердито архієрей. — Я вам покажу громаду.

Благочинний підскаочив до отця Харитона, зняв з його ризи, підризник, а потім рясу. Панотцеві здалося, що архієрей вже заборонив йому служити службу божу. Отець Харитін стояв, неначе громом прибитий; він не чув, як його розоблачали, знімали з його ризи; він зовсім охолов і здеревенів.

Півчі гриміли. Церква була повнісінька людей. Архієрей вийшов з царських врат, поблагословив народ і сказав кілька слів до людей, що вони недбайливі, що в їх дзвони побиті, церква стара й несправна.

— Що то він каже? — питали один у другого люди.

— Хто його зна: чи навчас, чи докоряє за щось, — говорили люди.

Благочинний торкнув о. Харитона, щоб він запросив архієрея на обід.

Отець Харитін насмілювався приступити до владики й попросив до себе на обід. Але в той час в церкву ввійшов польський пан дідич, з котрим архієрей колись обідав в одному селі в поміщика. Архієрей зирнув на його і впізнав. Пан приступив до царських врат, поцілував хреста й запросив архієрея до себе на обід. Архієрей покинув навчати громаду й пішов з паном з церкви. Тільки що вони вийшли за поріг, архієрей тричі поцілувався з паном, взявся з ним попід руки й пішов до карети.

— Чи ти ба! З паном аж тричі поцілувався! — загомоніли люди по всьому цвинтарі.

Молодиці осміхнулись, а чоловікам стало ніяково: вони очі попускали. В селі люди не любили пана дідича.

Сідаючи з паном в карету, архієрей голосно, зовсім не по-церковному розмовляв з паном і навіть зареготався. Громада почула й собі засміялась. Карета покотила в панський двір, і ні одна душа не пішла проводжувати архієрея до панського двору.

Зате народ рушив за повозками, котрі поїхали в батюшин двір. Повозки заставили сливе усе подвір'я і навіть тік. Півчі, дякони, панотці, поліцейські, протопоп, а за ними всіма погоничі залили покої, сіни й пекарню отця Харитона, Позастеляли столи в усіх покоях, навіть в сінях. Вся ватага кинулась до позастелених столів. Погоничів посадили обідати надворі під вікнами. Кури, гуси, поросята, індикі — все шезло в одну мить. Півчі кричали: "Горілки!" Протодиякони кричали: "Наливки!" Погоничі не хотіли їсти житнього хліба й репетували: "Давай паляниця!" Паляниця не стало, погоничі стукали ложками в вікна, аж шибки побили. Молодиці бігали, розносили страву й все-таки не нагодували тієї сарани. На двір отця Харитона неначе набігла татарська орда, об'їла, обпила, ще й вилаяла Онисю Степанівну, що всього було мало. На виїзді отцю Харитонові довелось давати хабарі протодияконові, півчим, конторщиківі й регентові. Перед вечором архієрейська карета рушила з панського двору, а за нею рушив увесь поїзд.

Отець Харитін, випровадивши орду, як упав на ліжку, та вже більше й не вставав. Він пролежав місяць та й богу душу оддав. Зосталась Онися Степанівна удовою з двома дочками та сином. Ще перед архієрейським приїздом Онися Степанівна поховала батька й матір. А тепер довелось ховати й свого панотця. В домі піднявся великий плач: голосила Онися Степанівна, плакали дочки. З села посходились молодичі й баби, натовпились в покої й голосили на весь двір. Отця Харитона поклали в світлиці без риз і навіть без ряси: це ще більше завдавало жалю й своїм, і чужим, і парафіянам.

— Де ж я тепер дінусь? Куди я голову прихилю з сиротами? Мене виженуть з хати, викинуть з оселі. Тепер же я нещаслива й безприхильна навіки! — голосила Онися Степанівна. — Кругом мене вороги: нема в кого поради шукати.

Зібралась у двір вся вільшаницька громада. В городі запалало багаття: громада ставила обід. Поз'їжджались священники й поховали з громадою останнього вибраного громадою батюшку. Священники радили Онисі не гаяти часу, — їхати до Києва та просити митрополита, щоб він зоставив парафію за сиротами. Четвертого дня після похорону Онися Степанівна поїхала з

прошенням до владики.

Приїхала вона в Київ, взяла прошення, взяла в руки здорову паляницю й пішла в Софійське до владики. Але, йдучи до Софії, глянула на Михайлівський монастир, де жив архієрей, і в неї в душі закипіло: в неї прокинулася природжена завзятість.

— Зігнав з світу мого панотця! Вкоротив йому віку! Піду та хоч вилаю. Я не подивлюся, що він архієрей: є в Києві й старший над ним.

Онися Степанівна постояла серед Софійського майдану, подумала одну хвилину й замість Софійського пішла до Михайлівського. Вона в дорозі не виспалась, дуже здорожилась, була роздратована, увійшла в прихожу, поклала паляницю на вікні, сіла й ждала своєї черги, поки її покличуть в зал, де сидів архієрей.

Прийшла черга до неї. Келейник махнув до неї рукою.

Онися вся в чорному, в чорній довгій сукні, внизу обшитій білою стьожкою, в чорній хустці на голові, висока, рівна й суха, ввійшла в зал і поцілувала архієрея в руку.

— Що скажеш? Чого просиш? — спитав архієрей. — Звідкіля ти?

— Я, владику, удова, матушка з Вільшаниці. Не просити прийшла я, — прийшла позиватись, — сказала Онася Степанівна.

Архієрей не розібрав гаразд тих слів і знов спитав:

— Чого ти просиш? Де твоє прошення?

— Я не з прошенням прийшла, — я прийшла спитати, нащо ви запагубили панотця? Він через вас вмер, — сказала Онася сердитим голосом.

Архієрей ці слова зрозумів. Сердитий тон так його вразив, що він встав з крісла.

— Що ти? Що з тобою? — питав архієрей. — Чи ти сумашедша, чи божевільна?

— Хвалити бога, я ще не сумашедша. Ви, святий владику, ославили мого небіжчика, здійняли з його ризи й рясу. Він через вас перепечалився, заслаб од страху й вмер.

Онися все піднімала голос, а з останнім словом не видержала й заридала голосно на увесь зал, так, що луна пішла попід високою стелею. Архієрей стояв і тільки дивився на Онасю Степанівну.

Онися переплакала, перевела дух, і її очі знов суворо блиснули.

— Якби не ви, мій панотець був би й досі живий. Я на вас буду плакати з сиротами весь свій вік. Ви послухали Балабухи; а протопоп давно злий на нас через свою погану жінку. Вони нас знеславили, обговорили. Хіба я винна, що протопопша одбивала од мене наймичку Марусю?

— Про яку Марусю ти ото верзеш? Що ти верзеш? Ти п'яна, — сказав архієрей, пригадавши тепер Вільшаницю й старого отця Харитона.

— Ні, я не п'яна, — я твереза; я чесна хазяйка, а не п'яниця; я не тікала з гусарами, як наша протопопша; мене не крали гусари. То протопопша сиділа в гусарина на однім коліні, а на другому жидівка Хайка. Все лихо скоїлось через протопопшу. А ви пойняли їм віри та й здійняли рясу з мого безщасного покійника.

— Вийди геть! — крикнув архієрей.

— Ба не вийду. Я приїхала позиватись, а не прохати. Де я, безпритульна, тепер дінусь? Куди я голову прихило? Де я діну сиріт?

Онися розлютувалася і вже кричала на увесь зал.

— Я буду жалітись митрополитові. На вас буде суд божий на тім світі! Теперечка мені хіба тільки втопитись з сиротами! Ой я безталанна! Проклятий той час, коли я на світ народилася...

Онися Степанівна знов заридала на увесь зал. Архієрей бачив, що од неї трудно одчепитись, пішов у другу кімнату й двері причинив. Онася ще довго голосила й промовляла, а далі махнула рукою, вийшла з покоїв і пішла до митрополита.

Онисю Степанівну впустили до митрополита. Митрополит був дуже старий, дуже добрий, тихий на вдачу чоловік і великий аскет. Він сидів в кріслі коло стола в чорній скуфії. Онася

увійшла з паляницею в руках, взяла благословення, подала, по стародавньому звичаю, паляницю й прошення. В неї з очей і досі текли сльози.

— Спасибі за святий хліб, дар божий! Чого ти плачеш? — спитав ласкавим голосом митрополит. — Чи тебе хто зобижає, чи що?

— Де вже пак мені не плакати, святий владико! Архієрей звів з світу мого панотця, — сказала Онися, впавши владичі в ноги.

— Як то? — промовив здивований митрополит. Він аж устав з крісла й перехрестився. — Встань, говори! Ти удова?

— Звів з світу! — говорила Онися, втираючи сльози хустинкою.

— Де? Як? Чи вже ж цьому правда? Сили небесні! Що ти говориш?

— Святий владико! Архієрей зняв з мого панотця ризи й рясу при всій громаді, а він з переляку як ох, та й ох! та через місяць і вмер, — сказала Онися.

— Ой боже мій! Ой який великий гріх вчинився! Сили небесні! Може, твій панотець вчинив щось недобре? Може, проступився?

— А що ж він вчинив? Сказати правду, не він винен, а я: я полаялась з протопопшею за наймичку, а протопопша намовила протопопа, і він наговорив архієреєві на мого панотця. Та вже ж як там не було, нехай вже їх бог судить, а я зісталась сиротою з дітьми.

— Не плач, я zostавлю за сиротами парафію, а тобі нехай зять одділить третину жалування й приносин до церкви і огороду.

— Чи не можна, святий владико, одділити половину? В мене дві дочки, ще й синок в школі вчиться.

— Не можна. Буде з тебе й третини. Шукай дочці жениха, та йди здорова, та молись богу. І я за тебе помолюсь і за твоїх сиріт. Боже, благослови тебе!

Онися перестала плакати, втерла сльози, поцілувала в руку владика, подякувала й поїхала додому.

Пішла чутка по селах, що митрополит зоставив парафію за сиротами. Восени почали їздити до сиріт семінаристи, а перед покровою за Надезю посватався молодий семінарист Петро Завіновський. Він був не дуже гарний з лица: білявий, товстий, трохи кирпатий; але Надезі, як сироті, не було чого гарбузувати. Вона дала слово, заручилась, і після покрови Онися Степанівна справила весілля. Весілля було сирітське: без музик, без танців. Гості повечеряли та й роз'їхались.

Онися Степанівна обділила дочку й зятя всім, що було потрібно на господарстві: дала три пари волів, дві корови й телицю, пару коней, дала трохи грошей, і сама перейшла з меншою дочкою Палазею в нову, перероблену з сіней, кімнату.

Онися Степанівна, як стара господиня в домі, й не думала випускати з своїх рук господарських віжок. Вона забрала в свої руки всі ключі — од комори, од льошу, навіть од возовні. Зятеві вона дала тільки ключі од стайні, а молода господиня Надезя зосталась зовсім без господарського портфеля. Ця річ дуже не сподобалась Надезі. Надезя вдалась на вдачу в свою маму: любила верховодити. Зять був так само самостійний і запопадний; почалось змагання в сім'ї, потім колотнеча.

Онися Степанівна задумала годувати зятя, по старому звичаю, борщем та кашею. Зятеві схотілося кращої харчі. Він звелів ставити вранці й увечері самовар, їздив в Богуслав та купував м'ясо та питльоване борошно на паляниці. Онися почала докоряти зятеві. Почалась в господі звичайна тяганина за господарське право двох хазяйок в хаті.

Раз Надезя взяла ключі од комори й не оддала матері. Онися Степанівна лапнула рукою коло пояса, де в неї завжди висів здоровий пучок ключів, і не знайшла ключів. Вона побігла в Надезину кімнату.

— Надезю! Чи це ти не оддала мені ключів, чи я їх де згубила? — спитала Онися Степанівна.

— Ні, не оддала, — сказала Надезя.

— То дай їх сюди, — сказала Онися Степанівна.

— Нащо вам, мамо, ключі? Я буду видавати харч до пекарні на поживок для всіх!

— А то навіщо? — крикнула Онися Степанівна.

— Та тим, що ви годуєте нас борщем та кашею, — обізвався зять, почервонівши.

— Ото великі пани понаїздили в Вільшаницю! Як забагатієте, тоді будете їсти пундики.

Передніше придбайте добра, та тоді й коверзуйте. В мене зайвини та збитків не було й не буде, — сказала Онися Степанівна.

Зять спанхув. Його лице почервоніло. Він підняв голову вгору.

— Коли сказати по правді, то господиня в домі — моя Надезя, а не ви, — сказав гордовито зять.

— Хто? Надезя, а не я? Я тридцять років тут господинею! Мої комори, моє й добро в коморах! Наоріть, насійте, та тоді й будете господарями. Дай сюди ключі! — крикнула Онися до Надезі й кинулась до її кишені, де бряжчали сховані ключі.

— Надезю, не давай! — крикнув зять. — В коморі яйця, сир, масло, всяке добро, а ви нас годуєте кашею з салом, — сказав зять.

— Не ваше масло, не ваш сир! Я сир продам та собі грошей зароблю. В мене дочка панна, в мене син, — сказала Онися.

— Дочка при нас житиме й харчуватиметься, й ви будете при нас. Хіба ми вас виженемо з хати, чи що? — обізвалась Надезя.

— А ти думала ще мене з хати вигнати? О, не дїждеш цього! Я тут господиня, а не ти. Як заходжусь та наважусь, то й хата піде уперекидь, а ви вилетите з Вільшаниці.

— Ба я тут господиня! — сказала Надезя. — Тут на парафії мій чоловік, а я його жінка.

— Овва! Яка господиня! Це дїм мій — його ставив твій дід Моссаковський. А коли хочете коверзувати, то нехай вам громада ставить другу, опрічну хату, — сказала Онися.

— Хоч дїм — ваш, та він стоїть на церковнім ґрунті, тим він і наш, — сказав зять.

— Земля церковна. Орїть свою частку городу, а дїм мій. Я тут була й буду господинею, а вам не хочу в руки дивитись. Дай, Надезю, ключі! — крикнула Онися.

Надезя не думала оддавати ключі. Онися без церемонії засунула свою руку в кишеню й вихопила ключі так швидко, що Надезя й незчулась і не опам'яталась. Онися гуркнула дверима й пішла в свою кімнату, приказуючи: "От і правда, як співають: "Ой піду я до дочки, наберуся бідочки; ой піду я до сина — лиха моя година!"

Змагання то за се, то за те виникали сливинь щодня. Стара бігала лаятись до молодих, а зять взяв молотка й цвяшків і забив двері в тещину кімнату, щоб теща до їх не ходила сливинь щодня змагатись та лаятись.

— Забивайте, забивайте двері од матері. А я й через двері достану до вас. Я вас вижену з Вільшаниці, як не будете покірливі мені, — кричала Онися Степанівна через двері. — Це буде найкраща діляниця!

Од того часу зять з Надезею пили чай в своїй кімнаті й купували до столу м'ясо за свої гроші. Онися продавала сир та масло з своїх корів і ховала гроші в свою скриню. Од того часу в пекарні була одна наймичка материна, а друга зятева. Стали навіть обідати нарізно: мати з Палазею рано, по-старосвітській, а зять з Надезею пізно, опівдні. Онися держала ключі в скрині під замком і сама ходила в комору та в льох.

Настала весна. Завіновський почав піддобрюватись до тещі та все заговорював, щоб вона оддала йому свою третину городу.

— Нащо вам, мамо, той клопіт! Я виорю, й зрлю, і заскороджу, й посію, й вас прохарчую. Нащо вам розводити ті воли та плуги: ви вже старі, — такої співав зять.

— Так, зятю, так. А як ви мене не схочете годувати хлібом, чим я тоді живитимусь? Лучче-таки й безпечніше, коли я матиму свій хліб та не буду нікому дивитись на старість в руки. Якби пак ви обоє були статковиті люди, а то!.. Ет! — говорила Онися.

— А я таки виорю й засію увесь город, — говорив зять.

— А я не дам. Городу зроду-звіку не дам нікому, — й не просить, і не канючте в мене.

Настала весна. Завіновський найняв чоловіка й вислав плуга орати город. Город був на леваді дуже здоровий. Чоловік виорав зятеву половину. Зять звелів орати й тещину частку.

Онися вибігла на город і підняла гвалт.

— Не ори моєї частки, бо я тобі плуга порубаю, — кричала вона на чоловіка.

— Коли батюшка звеліли орати увесь город! — говорив чоловік і погнав воли на Онисину частку.

— Не ори, кажу тобі, бо підеш під суд. Це моя частка. Геть з мого городу! — гукнула Онися й при тих словах вхопила обіруч здорову палицю й давай лупити воли по мордах. Воли закрутили головами.

— Не бийте-бо худоби! Що вона вам винна? — гукнув мужик, розсердившись за безвинну худобу. — Гей, сірі!.. Оступіться, матушко! Не нівечте мені худоби надаремно!

— Оступись сам, а я не оступлюсь! — репетувала Онися й розп'яла руки перед самими волами.

Завіновський з Надезєю вибігли на город і кричали, щоб мужик орав увесь город. Онися стояла перед волами, розчепіривши руки.

— Поганяй воли! Чого ти стоїш та дивишся? — гукнув зять на чоловіка.

Чоловік погнав воли. Онися лягла на землю впоперек перед самими волами.

— Передніше переореш мене пополовині! Під суд підеш і ти, й твій дурний піп! — кричала Онися, лежачи на землі.

— Одколи живу на світі, ще не орав попадь! — гукнув мужик, кинув батога та й пішов додому.

Онися встала, звернула воли на зятеву половину й погнала їх по ріллі. Вони потягли плуга по городі, збиті з пантелику.

— Це кара господня, а не теща! — гукнув Завіновський.

— Геть з моєї господи, щоб і дух твій тут не смердів, — гукала Онися до зятя. — Запрягай коні та виїжджай з Вільшаниці, бо я тобі не дам тут жити. Я тобі покажу, як однімати у сиріт шматок хліба! Або я вас одселю звідсіль геть, отуди над став! — репетувала Онися на увесь город.

Полаявшись з зятем, Онися пішла на цвинтар на могилу отця Харитона поплакати. Вона плакала й приказувала: "Все кругом мене вороги! Тільки ти один був для мене добрий цілий вік; тільки ти мене жалував і не кривдив!"

— Твоя мама — чиста сатана. Вона не дасть мені спокою цілий вік! Ой, шкульно ж мені! — говорив зять до Надезі.

Онися Степанівна таки встояла на своєму: покликала молодичь і сама з молодичями скопала всю свою частку городу, засіяла й засадила. Після визволення селян од панщини молодичі знов пригорнулись до старої матушки-удови, почали заходити до неї в гості й помагати їй в роботі. Онися Степанівна жалілась їм на свого зятя. Вони настренчили й своїх чоловіків проти молодого батюшки.

Забравши третину городу, Онися Степанівна одділила собі й третю частку садка, частку найкращу, де росло старе дерево. Настало літо. Онися Степанівна випрохала собі місце проскурниці, таки в Вільшаниці, й вже мала свою проскурницьку частку поля. Знайшовши собі в селі супряжича, в супрязі з ним виорювала й засівала свою частку поля.

Настало літо. Онися Степанівна полола грядки й усе кмітила та стерегла свою частку садка.

Але Завіновський з Надезею потаємці без церемонії рвали вишні та черешні на материній частці. Палазя підглядала й сказала за це матері. Онися Степанівна од того часу сиділа в садку, плела панчохи й стерегла свого садка. Але на вакації приїхали до зятя два малі брати школярі.

Од школярів трудно було встерегти стиглі червоні вишні та черешні. Як тільки Онися йшла в хату господарювати, школярі лізли на вишні й господарювали по-своєму. Онися лаяла, кричала, але це нічого не помагало. Нарвавши черешень, школярі втікали, неначе прудкі кози, в берег у верби, так що їх і конем не можна було догнати.

Онися далась на хитрощі. Вона сіла під вишнями, поклала коло себе тичку, а далі лягла на траві в холодку й вдавала, ніби спить: розкидала руки, зсунула трохи з голови хустку, висмикала собі пасма коси й хропла на весь сад. Школярі закрались, вгляділи, що бабуся спить; один виліз на вишню, другий на черешню та давай рвати бабусині ягідки. Як скочить бабуся з місця та за тичку, та до школярів:

— А, ви, сякі-такі! Попались? А злязьте сюди! Я тепер вам дам джосу! — гукала бабуня.

Вона вхопила тичку та давай лупить того хлопця, що сидів на вишні. Хлопець верещав не своїм голосом, а далі скочив і втік. Онися кинулась до другого. Але другий сидів на черешні. Черешня була здорова, як дуб. Школяр поліз вгору. Онися махала тичкою й ніяк не могла його дістати. Школяр дерся вгору, сів на самому верхку й спокійненько їв ягідки та дражнився з бабусею, шпурляючи кістки додолу та влучаючи бабуню то в лоб, то в ніс.

— Еге, не дістанете! Еге, не влучите! Невлучна в вас рука. Отут же я наймся ягідок всмак, — гукав вгорі школяр, а потім почав дражнитись, розказуючи бабуні казку за Змію та Івасика Телесика: "Змія качається під дубом та каже: "Покочуся, повалюся, Івасевого м'яся наївшись". А Івасик сидить зверхечку та співає: "Гуси, гуси-лебедята! візьміть мене на крилята!"

Онися наробила гвалту на весь садок, побігла до зятя, вилаяла зятя й Надезю, а потім вже лягома, щоб ніхто не бачив, пішла на цвинтар на могилу й виплакала свої сльози й свою злість.

Настала осінь. Завіновський зібрав з поля хліб і перемолотив. Надезя збирала городину. Треба було хліб зсипати в комору, городину складати в льох. Онися дала ключі од комори та льоху, але як тільки Завіновський поховав своє добро, Онися Степанівна знов хотіла загарбати ключі в свої руки. Надезя не оддавала ключів. Мати з дочкою трохи не побились за ключі серед двора, але все-таки Онися видерла ключі в дочки. Завіновський їздив жалітись на тещу до Балабухи. Балабуха вже боявся зачіпати Онисю Степанівну й радив Завіновському перейти на другу парафію. Завіновський так і зробив. Вилаявшись з тещею на дорогу, він поїхав до Києва й перепросився на другу парафію.

— Отак би й давно зробив, — говорила Онися Степанівна. — Це не Завіновський, а правдива завіна! Підожду другого зятя: може, трапиться добрий чоловік.

Завіновський виїхав з Вільшаниці. Онися одбила двері до своєї кімнати й знов стала господинею на всю губу, — й на все подвір'я, й на весь дім. Вона поїхала до Києва й випросила в митрополита вільшаницьку парафію для своєї меншої дочки Палазі.

Палазя була й краща за Надезю, й не така натура, як Надезя. За неї швидко посватався молодий семінарист Василь Лопатинський. Онися випрохала собі в митрополита третю частку городу й для себе, й ради сина, що вчився в семінарії.

Лопатинський був чоловік тихий, спокійний й помирливий. Він поважав Онисю Степанівну й годив їй, а це дуже подобалось Онисі. Менший зять любив читати книжки, сидів дома й не дуже вмикався в господарство. Онися взяла в свої руки всю господарську справу: командувала наймичками й наймитами, як за живоття отця Харитона. Вона все орала свою частку городу й збирала та продавала овочі з своєї частки садка навіть тоді, як її син вийшов з школи, оженився й став на парафії. Другий зять не сперечався з тещею, мовчав собі та читав книжки. Палазя була спокійна й не змагалась з матір'ю, корилась їй. Онися жила, як риба в воді. Всі ключі висіли в неї

коло пояса. Вдосвіта, як зять і дочка ще спали, вона вставала, будила наймишок та наймитів і товклася в пекарні, як Марко по пеклі. Влітку вона їздила сама на поле до косарів, до громадильників, до женців і кмітила за ними, як добрий осавула. Вона знала, коли наймички любили в полі спати, й ненароком найджала в поле й лупцювала сонних наймишок батогом.

Наймички й наймити ненавиділи її, бо знали, що все-таки не вона господиня в домі. Один наймит встругнув-таки Онисі штуку з досади, щоб хоч трохи помститись над нею.

Раз Онися поїхала в поле, щоб сполохати сонних наймишок. Побудивши їх, побивши й полаявши, вона сіла на візок і звеліла парубкові поганяти додому.

— Їдьмо, матушко, навпростець, то швидше приїдемо додому, — сказав парубок.

— Про мене, поганяй навпростець, бо справді дома багато діла, — сказала Онися.

Парубок повернув межами та суголовками. Простий візок був трусський і почав підскакувати на межах. Онися вхопилась обома руками за полудрабки й гецала на возі, наче козачка танцювала.

Погонич зумисне гнав коні з усієї сили. Візок скакав по грудках та межах. Наймит сміявся в рукав, аж спину згорбив.

— Та не жени так коней, бо з мене дух випре! Як тільки буде межа, або борозна, або розора, скажи мені, то я вхоплюсь руками за полудрабки та й підведусь, бо я сама вже недобачаю! — гукала Онися. — Чи чуєш?

— Та чую, чую! Підведіться, матушко, бо ось-ось зараз буде поперечна борозна, — говорив погонич.

До перехресної межі було ще з добрий сажень. Онися підвелась, вхопившись за полудрабки, й висіла на возі, аж гойдалась, неначе гойдалка. Вона думала, що вже поминули межу, й сіла, опустивши руки. Саме тоді візок потрапив на межу й підскочив вгору. Онисю так підкинуло, що вона аж гекнула й трохи не вискочила з воза.

— А бодай тобі в печінках так гекнуло, як оце я гекнула, — сказала Онися.

— Стережіться, матушко, бо ось зараз буде знов борозна, — крикнув наймит.

Матушка знов вхопилась руками за полудрабки й гойдалась на повітрі на своїх руках, як на ресорах. Тільки що вона пустила руки, віз знов скочив вгору. Матушка аж гикнула.

— Бий тебе сила божа! Мене аж гикавка напала. Не поїду я з тобою більше зроду-звіку, — сказала Онися. — Лучче сама буду поганяти, а з тобою не поїду ніколи в світі.

По обіді вона сіла на візок і поїхала вже сама без погонича в Богуслав, на базар за глечиками. Накупила вона повний візок глечиків, прикрила їх сіном, сіла й помаленьку поїхала додому.

Онися держала в одній руці віжки, а в другій — батіг. Глечики, повтикані в сіно в передку, почали вискакувати. Онися все прикривала їх сіном, щоб часом люди або й, борони боже, відьми не вгляділи та не наврочили корови. А глечики все-таки вискакували й виглядали на світ божий. Онися кляла їх в батька-матір. Трапилось в однім місці з'їжджати з гори в чиємусь хуторі. Онися не здержала з гори візка. Коняка поперла з усієї сили. Глечики почали танцювати на возі й вискакували наверх. Онися пустила віжки й почала прикривати їх сіном, бо саме тоді йшли молодичі назустріч. Візок наскочив на горбок і перекинувся. Онися випала з воза, а на неї посипались глечики.

— Ой бідна моя головонько! — гукнула Онися й замість того, щоб доганяти коняку, вона вхопила в'язку сіна й кинула на глечики. Але то було надаремно. Онися прикрила сіном самі за себе черепки.

Якийсь чоловік впіймав коняку на греблі й поправив візок. Онися взяла одним одного глечика й з ним приїхала додому.

— От тепер смійтесь з мене: привезла з ярмарку одного цілого глечика, — сказала Онися.

— А треба ж було таки доконче самим їхати, — сказала дочка.

— Еге, дочко: добре, що ви сидите та тільки книжечки читаєте.

Восени Онися збрала городину з своєї частки й сама повезла на базар продавати капусту, картоплю та моркву. Олесея їхала через базар, вгляділа Онисю, засміялась їй в вічі, прийшла до воза й почала торгувати моркву, хоч їй моркви зовсім було не потрібно. Онися одвертала голову, але таки добре торгувалась і не спустила Олесі й шага. Олесея посміялась, посміялась та й пішла, нічого не купивши.

Зять довідався, що протопопша наробила смішків з його тещі, й більше не пустив Онисі на ярмарок.

— Нащо вам здався той клопіт. Та й не личить вам сидіти на базарі. Чи ми вам хліба жалуємо, чи що? — говорив зять.

— За це не скажу, не пожаліюся, але мені час і на смерть дбати: я не хочу, щоб мене поховали за чужі гроші, а не на мої: не хочу й з домовини дивитись комусь в руки, — говорила Онися. — Нехай мене й поховують на мої труда, й обід по мені справлять, і пом'януть мою душу по смерті на мої труда, а не на чужі.

Придбавши грошей, Онися роздавала милостиню старцям щонеділі, але вибирала черствий хліб і такі черстві пироги, що й наймички не їли. Вона, певно, хотіла придбати собі царство небесне дуже економічно. Старці вже знали її милостиню і з неохотою простягали до неї руки під церквою.

Раз в велику суботу наймичка спекла паску для слуг і пішла в глинище по глину. Глинище завалилось, і глина вбила дівку. Онися одібрала одну паску, спечену тією наймичкою, й думала оддати її старцям за душу покійниці. Але минув перший день великодніх свят. Онися подивилась, що паска дуже здорова, й пошкодувала оддавати старцям. Вже минув тиждень, а паска все лежала в хижці. Онися, що гляне на паску, то їй все стане шкода оддавати. Настали проводи. Онися побачила, що вже миші проїли в пасці дірку, й сама однесла паску під церкву. Під церквою стояв старець Трикоза, кривий на одну ногу, видроокий, але гордий дід, як давній кум Онисин, Шмид.

— На ж тобі, старче божий, цю паску, та розділи по скибці всім старцям, та помолись за душу нашої наймички Пріськи, — сказала поважним голосом Онися, пишаючись такою щедрою милостинею.

Трикоза взяв паску, але з недовірою подивився на Онисю. Одначе паска була здорова, жовта, зверху помазана яйцями. Трикоза тільки скоса зирнув на дірку в дні паски.

Всі старці пішли слідком за Трикозою. Трикоза вийшов за дзвіницю, сів на траві, простелив хустку, взяв ножа, щоб покряяти на скибки й поділити паску. Старці посідали кругом і жадібними очима сліdkували за ножем.

— Ой, чогось паска дуже легка, — прохрипів Трикоза.

— Мабуть, з доброго борошна, та ще й на яйцях, — промовили старці, задалегідь смакуючи.

Ніж пірнув в паску. Трикоза перекраяв її пополювині й розломив. Паска була сливе порожня і всередині зацвіла, ще й, неначе на сміх, з неї вискочила миша й пошилась в траву.

— Господи, Йсусе Христе! Це Парасчина душа ховалась в пасці, — промовили перелякані старці.

— От тобі й паска! Я таки вгадував, що воно щось та є! — сказав Трикоза. — А бодай ти на тім світі їла такі паски!

Всі старці поскривлялись, що дурно роздражнили смак, схопились з місця та й повтікали з переляку од Парасчиної душі.

— Та однесіть же котрий та хоч у воду вкиньте! — кричав Трикоза.

Але старці вже того й не чули й швидко дали драла. Кривий Трикоза мусив зібрати в хустку скибки та шматки свяченого й шкутильгати добру верству до ставка, щоб, по християнському звичаю, укинути в воду свячене.

Трикоза вертався од ставка й ішов проз батюшин двір. На ганку сиділа Онися й угляділа його.

Вона роздобрилась ради празника й хотіла ще подати йому милостиню грішми.

— Старче божий, а ходи лишень сюди! Ось я тобі подам милостиню грішми.

— Спасибі вам за ту паску, що я оце вкинув у ставок, бо її миші зовсім перетрубили всередині. А як подасте на милостиню грошей "маняків", тих стародавніх, що ніхто їх і не бере, то й за це спасибі, — сказав Трикоза й тільки рукою махнув.

Онися вибирала з своєї торбини з грішми старі гроші, ще вибиті за Петра III, за Катерини II та за польських королів, і роздавала їх старцям. Старці носились з тими грішми по жидах, але їх ніхто не брав.

Сім'я другого зятя почала більшати. Він приставив до старого дому дві кімнати, а Палазя, побувши рік в пансіоні, задумала прибрати світлицю по-європейській. Світлиця була заставлена, по-давньому, старими образами під самісіньку стелю. Палазя боялась зобидити матір і пішла на хитрощі.

— Мамо, в вашій кімнаті мало образів; перенесу я до вас з світлиці кілька образів, щоб вам було краще молитись, — сказала Палазя.

— То й поперенос, але не багато, щоб у світлиці не були голі стіни, — сказала Онися.

Палазя перенесла в материну кімнату десять образів, а через тиждень сховала ще в дзвіниці десять. Через місяць вона перенесла ще в пекарню п'ять, а в дзвіницю знов занесла десять. Лопатинський понавозив з Києва картин, на яких були намальовані панни з котиками, панни з кроликами і навіть панни з собачками, й почіпляв їх по стінах. Онися все сиділа в своїй кімнаті й рідко ходила в світлицю. Але раз якось у неділю вранці вона пішла в світлицю, щоб помолитись богу, глянула на стіни й здивувалась. Образи зістались тільки по кутках. На стінах висіли панни з собачками та з котиками.

— Палазю! А де це подівались образи? Що це за Іродіади висять, почеплені на стінах? — спитала Онися в дочки.

— А я ж, мамо, перенесла їх трохи в вашу кімнату, трохи в пекарню. Образи вже старі й темні, — сказала Палазя.

— А, ти, нечестива! Зараз мені повішай образи, бо я отих твоїх протопопш з котиками та собаками геть к бісу повкидаю в піч. Навішала паннів, неначе скажена Олесь. Чи тобі ж не треба душі спасіння, чи, може, й ти маєш на думці тікати з гусарами? Ти хочеш, щоб я молилась до тих Олесь з цуциками та котиками, чи що?

Довго лаялась Онися, неважаючи на неділю, а Палазя все-таки не поприймала з стін Іродіад з цуциками та котиками.

Оббувшись трохи з картинами, Онися часом таки ставала перед ними, потай од усіх, як нікого не було в хаті, й довго роздивлялась на котиків та кроликів.

— Та й гарні ж, хиря його матері, оті котики та кролики — зовсім тобі неначе живі! Воно було б зовсім гарно, якби тільки не голі плечі в тих протопопш були намальовані, — говорила Онися сама до дочки.

Онися дуже любила своїх онуків і гляділа їх як найпильніша нянька. Вона не спускала їх з очей цілий день, сама годувала їх, сама клала спати. Влітку цілий день сиділа з дітьми в садку й стерегла вишні та груші од хлопців. Але вона стерегла онуків так, як змія стерегла цілющу воду: з прислуги ніхто не смів і зачепити дітей. Як тільки котра наймичка зачепить дитину й дитина часом заплаче, Онися брала палицю й лупила наймичок. Навіть Палазя не сміла посваритись на своїх дітей. Онися зараз кричала на неї:

— А, ти, нечестива! Навіщо ти сваришся на своїх дітей? Мало тобі, що образи повикидала з хати? Ще повикидай і дітей. Геть пішла з хати. Не зачіпай мені дітей!

Мужичих дітей Онися ненавиділа за те, що вони крали в садку груші та яблука. Оце, було, візьме вона в одну руку грушу, а в другу різку. Різку сховає за спину, а грушею манить будлі-якого

хлопця.

— На, серденько моє миле, грушку: ти такий гарний хлопчик. На, моя дитино, на, візьми та з'їж, — так дурила Онися хлопця.

Хлопець йняв віри й простягав руку за грушею. Онися хапала його за руку, а другою рукою лупила дубцем по спині. Хлопці, покуштувавши такої груші, обминали Онисю десятою улицею.

Онися все старілась й ставала сердитіша й лихіша. Вона з ранку до вечора лаяла або наймичок, або гризла голову своїй дочці Палазі. Наймички вже не боялись її ані кришки, сміялись з неї в вічі. Вона все держала ключі од хижки в себе, замикала туди все, що zostавалось од обіду, й видавала аж на другий день. Оце, було, як напечуть пирогів, Онися по обіді збере їх в макітру, однесе в хижку та й замкне. Прийде вечір, онуки просять ключів, дочка просить, а вона не дає. Старша онука, вже чимала дівчина, йшла ввечері в бабину кімнату, сідала на постелі в ногах і балакала з нею, аж поки вона засне. Тоді унучка тихенько витягала в бабусі ключі, одмикала хижку й крала макітру з пирогами. Зять мусив, тихенько од Онисі, поробити другі ключі до хижки й до всяких скринь в хижці. Дочка й наймичка не сміли без поради Онисі нічого зварити й спекти й кожний раз ходили в її кімнату благословитись.

Раз наймички, не спитавши Онисі, запарили собі квашу й поставили горщик скраю на печі. Онися взяла свого костура й, по своєму звичаю, вийшла з кімнати на оглядини. Вона ввійшла в пекарню й примітила на печі здоровий горщик, накритий хусткою. В пекарні нікого не було.

— А це що за горщик? — промовила Онися сама до себе. — Мабуть, наймички щось задумали спекти крадькома од мене.

Онися вже не дуждала вилізти на піч, щоб заглянути в горщик, і своїм ціпком хотіла скинути накриття, щоб од цікавості хоч носом понюхати, що то там таке в горщику. Але вона од злості так штурхнула палицею в горщик, що він перекинувся, й кваша линула річкою з печі на лежанку, а з лежанки додолу. Онися побачила, що наробила шкоди, та швиденько й подибала з пекарні, щоб утекти в свою кімнату, а потім звернути провину на наймичок, ще й вилаяти їх всмак.

Аж тут рипнули сінешні двері, і в пекарню вскочила наймичка та й угляділа потьйоки квашні.

— Чи це ви, матушко, перекинули квашу? — крикнула наймичка вслід Онисі. — Чи це ви наробили шкоди?

— Ще що вигадай! Може, там кішка лазила по печі. А ти, вража дочко, така непоміркована, що ставиш горщик на самому красечку! Вкрала борошна, ще й квашу запарила, мене не питаючись.

— Але ж, матушко, кішки й в хаті нема, — крикнула наймичка з пекарні з сміхом. — Йй-богу, це ви перекинули квашу: за ваші ж вчинки та мене лаєте та гримаете на мене.

— Я тобі як дам оцим костуром по спині, то не будеш більше на мене звертати, — загомонила Онися з своєї кімнати.

Онися пішла жалітися на наймичку дочці та зятеві й трохи не плакала.

— Всі мене тут зобижають, всі лають, всі кривдять, всі кричать на мене, хоч зараз лягай в домовину. Як не впините та не приборкаєте тих неприкаяних наймичок, то я вас покину та поїду до сина, — бідкалась Онися, — йй-богу, піду! Пішки піду!

Од того часу, як тільки траплялась Онисі яка недогода, вона все репетувала та нахвалялась, що покине зятя й поїде до сина.

А догодить їй було трудно, а найбільше в їжі. В неї повипадали зуби, й вона все ремствувала та допікала, що й паляниці тверді, й пироги не пухкі, й вареники не знать які цупкі, й каша хрущить, неначе зварена з піском, й поживок несмачний, нетривний. Онися коверзувала ще й любила допікати до живих печінок.

Раз подали на обід вареники. Варяниці були трохи товсті й цупкі, а Онися все наказувала, щоб варяниці були тоненькі, як пелюсточка. Онися жувала, жувала, не пережувала та давай допікати дочці.

— Наварила вареників, наче з свинячої шкіри! Ці вареники хіба волячий шлунок перетравить, а не мій. От як у отця Мельхиседека я їла вареники! Ото вареники. Дожила, дочко, до сивої коси, а не вивчилась і досі варити гаразд вареники. Це ви, мабуть, хочете, щоб я наїлась оцих вареників, отруїлась ними та швидше вмерла, та щоб вам швидше забрати мої грошаки. Й наймичок порозпускали, й наймички сміються мені в вічі, й ви смієтесь. Вже й другі ключі собі поробили од хижки, — ховаєтесь од мене, як од ворога. Покину! Цур вам, пек вам з вашим добром. Я ним пельку собі заб'ю та ще колись і вдавлюсь.

Онися розгнівалась, розкричалась, а далі взяла свого цїпка та й справді покинула дочку, — попрямувала шляхом до царини пішки.

Вона тихенько подибала через село по дорозі до сина, але поки вийшла за село, то й втомилась. За селом над самим шляхом стояла могила, де були поховані повбивані поляки-повстанці. Онися вийшла на могилу й сіла одпочивати. Сіла вона та й кмітить; вона сподівалась, чи не надїде хто та підвезе її до другого села. Але сонце вже заходило. Ніхто не надїжджав. Онися пригадала, що в тій могилі поховані мерці, й почувала, що на неї нападає страх. Вертатись до дочки назад було ніяково. А сонце вже зайшло; надворі почало сутеніти. Онися таки догадувалась, що за нею хтось з дому побіжить доганяти та просити її, і все поглядала назад на царину.

— Ото прокляті, які запеклі! Зтого сонце зайде, а ніхто не доганяє мене, — говорила Онися сама до себе і все-таки кріпилась та сиділа на самому вершечку могили, щоб її постать було видко здалеки. Онися почувала, що її вже з переляку трясеця трясе.

Коли це в царині з'явилась наймичка. Онися вгляділа її й стала на могилі, неначе віха стриміла. Наймичка вгляділа її йвилізла на могилу.

— А що, чи за мною прийшла, чи проти череди вийшла? — питала Онися.

— Атож! Авжеж за вами! А за ким же б більше? — сказала наймичка.

— Ото спасибі тобі, голубко, що прийшла. Тут я, господи, якого набралась страху! Коли б ти не прийшла, я була б тутечки вмерла. А чи дуже плачуть там за мною?

— Та вже ж плачуть. Якби не плакали, то, певно, мене не послали б за вами.

— А хто більше плаче за мною? Чи дочка, чи зять? — спитала Онися.

— Та всі плачуть, — казала наймичка, осміхаючись.

— Бач! Плачуть, а лихо роблять! — мимрила Онися. Онися прийшла додому, тихенько увійшла в свою кімнату і вже вечеряти й не виходила. Онука однесла їй вечерю до неї в кімнату.

Другого дня надвечір взяли Онисю жалощі, й вона пішла на цвинтар плакати на могилі свого панотця Харитона, куди вона ходила, навіть зробивши шкоду з квашею. Старший онук, вже чималий хлопець, підстеріг ті походеньки й задумав налякати бабусю. Він надів батькову рясу й шапку, взяв в руки палицю й засів у вишнях на цвинтарі. Онися прийшла, стала над могилою й почала по своєму звичаю голосить.

— Всі мене зобижають, знущаються з мене; всі мене хочать з світу зігнати; всі мені вороги. Один ти був до мене добрий, ти один був мені покірливий, не кривдив мене.

Онук потихеньку вийшов з гущавини, став під вишнею й махнув до Онисі рукою. Онися вгляділа ту постать та як дремене з цвинтаря! Вона так утікала, що спіткнулась на порозі в брамі й впала. Од того часу Онися більше не ходила плакати на могилі отця Харитона.

Онися Степанівна стала вже дуже стара, згорбилась, наче поменшала, стала нижча й ледве ходила. Вона ще не раз кидала дочку, їздила до сина, але через тиждень знов приїжджала назад в Вільшаницю, — її тягло додому в Вільшаницю, де вона свій вік звікувала. Вже старші онуки вирости й повиходили заміж, а Онися все живе, неначе за неї й смерть забула, та все морочить і своїх, і чужих, та вередує, та настаєється, як морочлива та настирлива дитина.